

תחיית המתים של בבל

עם גילוי של "קודקס חמורבי" לפני מאה שנה, הועלתה לראשונה הסברה שתורת משה, ואולי הדת והתרבות היהודית בכלל, נבעו כולם ממקור אשורי-בבלי. מאה שנה לפולמוס "בבל והתנ"ך"

| יעקב שביט, מרדכי ערן | פורסם לראשונה: 16.01.2002 | 23:00 | עודכן ב: 17.01.2002 | 17:17

נפתח במחזה תעתועים. על בימת התיאטרון עולה מאוב דמות מלכותית זוהרת: זהו חמורבי, מלכה של בבל הקדומה (בן המאה ה-18 לפנה"ס). מארחו, הפרופסור הגרמני הנכבד בבילונביץ', מקדם אותו בברכה נמלצת ומבקשו לשאת את בשורת האל האחד והיחיד שלו. חמורבי פותח תחילה בגיבובי מלים (Gebbabel), ולאחר מכן מצטט כמה חוקים אכזריים מספר החוקים שלו, ומצהיר על אמונתו בריבוי אלים. "הברנש", הוא מצביע בכעס על מארחו, "רוצה לייהד את האמונה הטהורה שלי באלילים!" פרופ' בבילונביץ' נחרד, כי הרי בהרצאותיו תיאר את המלך הקדום כמלך צדיק המאמין באל אחד; באל יהוה, שאחר כך הפך לאלוהי ישראל. הוא פונה איפוא לקהל ומתנצל, שדעתו של המלך התנוונה בשל זקנתו המופלגת. אבל חמורבי מלגלג עליו כעל מי שמבקש לטעת בו את רוחו של התנ"ך. אילו היתה חרב בידי, הוא אומר לקהל, או לפחות שוט, לא היה הפרופסור הנכבד יוצא מכאן פטור בלי עונש ראוי. רק אחרי שהמלך נעלם מן הבימה, מתעשת הפרופסור וקורא, שמי שהופיע לפניו היה חמורבי מזויף. על הבמה עולה עכשיו היהודי הנצחי ואומר את המלה האחרונה: הוא מייצג עם עתיק יומין, אבל עם חי, שהוא המייצג הנאמן של בשורת האל האחד והיחיד לאנושות. הפרופסור שעליו יצא הלעג במערכון ההיתולי הזה הוא פרידריך דליטש (1850-1922), האשורולוג הגרמני רב המוניטין ומי שכונה "האפוסטול של הדת הניאו-בבלית". המערכון ההיתולי הוצג בחגיגת היובל של בית הספר הריאלי האורתודוקסי בפרנקפורט בשנת 1903, והוא רק אחת מן התגובות הלעגניות שהופנו כלפי דליטש. אפשר לראות במערכון, כמו שרואה אותו מ' ברויאר, ביטוי לאנחת הרווחה שנשמעה מהמחנה האורתודוקסי היהודי בגרמניה, כשדימה להאמין שהראיות ההיסטוריות שהציג דליטש התגלו כלא יותר מ"בועות סבון". לעג והומור אכן שימשו את מבקריו (הגרמנים והיהודים) של דליטש, אבל גם מי שסברו שמדובר "במגדלים פורחים באוויר" מן הבחינה המדעית חששו שסמכותו של דליטש כאשורולוג עשויה לתת לדעותיו מהלכים, ולכן, בדרך כלל, היו התגובות מנומקות, מלומדות ורציניות.

היתה סיבה טובה לדאגה. ההרצאות של דליטש, שנשאו את השם "בבל והתנ"ך" (Babel und Bibel), נדפסו, זכו לתפוצה גדולה מאוד, ותורגמו לכמה שפות. הן עוררו פולמוס אינטנסיבי וסוער, שלא נחלש גם לאחר הסתייגותו הפומבית של הקיסר מכמה מן הדעות של דליטש (הסתייגות שהיתה בעצם מן השפה אל החוץ), אלא אף התחזק בגינה.

הפולמוס התחיל לפני מאה שנים, לאחר ההרצאה הראשונה שנשא דליטש בברלין ב-13 בינואר 1902. באולם נכחו הקיסר וילהלם השני, שהעניק לה את חסותו, וכמו כן הקנצלר ועוד רבים מהצמרת השלטונית והאינטלקטואלית של גרמניה הווילהלמית (דליטש חזר על ההרצאה הזאת ב-1 בפברואר בארמון המלכותי). האירוע היה מטעמה של "החברה הגרמנית המזרחית", שדליטש נמנה עם מייסדיה בשנת 1898, אבל החסות הקיסרית הפכה את הדברים להרבה יותר מהרצאה מדעית

פופולרית, הסוקרת לפני קהל מאזינים צמא דעת את חידושי המחקר האחרונים; בעיקר הגילוי של "קודקס חמורבי" כשנה קודם לכן. ההרצאה השנייה ניתנה ברוב עם ב-12 בינואר 1903, גם היא בנוכחות הקיסר, והשלישית, לאחר שהקיסר הסיר מהן את חסותו, באוקטובר 1904. בין לבין פירסם דליטש חיבורים שונים, שבהם הגיב על הביקורת שהוטחה בו.

חשוב לזכור שדליטש עצמו כיוון מלכתחילה להרבה יותר מסקירה מדעית; כוונתו היתה לא רק להוכיח את תלותו של עולם המקרא בתרבויות של אשור ובבל, אלא גם להוכיח את עליונותן המוסרית עליו, ועל רקע זה לטעון שהלותרניות יכולה בלי המקרא, ובעצם, עדיף לה בלי המקרא. התגובה היתה בוודאי חלשה ומתונה הרבה יותר אילו נדמה היה שדליטש מדבר על "בבל והמקרא", כלומר על זיקות תרבותיות אפשריות בין השניים, ולא על "בבל נגד המקרא", ואילו לא עבר מהשערות בדבר השפעות תרבותיות לביקורת על עיקרון ההתגלות ועל התוכן המוסרי של הנבואה. אבל דליטש הכריז שהגרמני המודרני צריך להשתחרר מ"אמונת הכזב של ההתגלות המקראית" וכי הנבואה המקראית מצטיינת בשנאה תהומית לעמים אחרים, ומנוגדת לגמרי לדת, לאתיקה ולמדע כאחד, ובכך הפקיע את הנושא מתחומם של אנשי המקצוע. אשורולוגים, תיאולוגים שמרנים ואנשי עט גרמנים, כל אחד מטעמיו שלו, נחלצו איפוא למערכה. הפולמוס שנפתח היה למאורע בתרבות, העסיק גם את דעת הקהל בשנים הבאות, וזכה לכינוי "פולמוס בבל והתנ"ך" (Babel-Bibel-Streit). לפי אומדן אחד ראו אור רק עד סוף 1904 כ-1,350 מאמרים קצרים, כ-300 מאמרים ארוכים וכ-28 חוברות וספרים!

בתולדות המחקר האשורולוגי נזכר הפולמוס הזה, בדרך כלל, כלא יותר מאפיזודה. נטען כי אמנם הפנה את תשומת לבו של הציבור הרחב להישגיה הגדולים של האשורולוגיה בכחמישים השנים שקדמו לו, אבל גם תיעל את תשומת הלב לכיוון של סנסציונליזם שטחי. היו שסברו כי נזקו של הפולמוס יהיה גדול מתועלתו משום שהקהל המשכיל יאבד את אמונו בדיסציפלינה מדעית, שגם חוקריה המובהקים אינם יכולים להסכים אפילו על עניינים בסיסיים. אבל הנושא שעמד על הפרק היה הרבה יותר משיטות המחקר. פרופסור קלוזנר, למשל, שדחה את הטענה שביקורת המקרא היא בהכרח גילוי של אנטישמיות, תהה ב-1903 על דפי "השילוח" איך אפשר להסביר שהאשורולוגיה "זו החוכמה היבשה והקשה (...). עלתה על סדר היום, נעשתה לשאלת הזמן, לשאלה מדעית-פילוסופית וחברתית, וכמעט גם לשאלה מדינית". ודליטש תהה בהיתממות: אם טענותי לא חידשו דבר, או אין להן יסוד, מה פשר ההתרגשות הגדולה? (ספרו האחרון, "התרמית הגדולה", שראה אור בשנת 1920-1, הרבה לאחר שוך הסערה, כבר היה ספר אנטישמי מובהק, ודליטש כתב בו בביטחון גמור שיצא מהפולמוס כשידו על העליונה).

פולמוס "בבל והתנ"ך" היה בעיקר חלק מהוויכוח הפנימי בתוך הנצרות הגרמנית בין פרוטסטנטים שמרנים ובין פרוטסטנטים ליברליים (הפולמוס תואר בהרחבה בכמה מחקרים, ובעיקר בספריהם של יוהאניג מ-1988 ושל להאמן מ-1994). פחות ידועה מעורבותם בו של יהודים, בגרמניה ומחוצה לה. לפחות כמה מאמרים, חוברות וספרים ראו אור בכשלוש שנים! רבנים-מלומדים ואנשי עט, אורתודוקסים ורפורמיים אחד, מצאו שאי אפשר לעבור בשתיקה על רעיונותיו של דליטש, שזכו לתפוצה רבה. מאידך גיסא, התגובות חשפו הן הסכמה בעניינים שונים והן חילוקי דעות עמוקים בעניינים אחרים בין המחנות השונים.

לא מעטים מהמגיבים היהודים ראו בדליטש אפיון מודרני ובפרסומיו - חלק מן הספרות האנטי יהודית בת הזמן ומהמגמה הניאו-פגאנית הפולקיסטית והמיתוס הארי-הגרמאני שלה. אחרים צירפו את יוליוס ולהאוזן ואת חסידי "השערת המקורות" לדליטש לחבורה של כופרים מודרניים, שיצאה בשם המדע, אך בעצם בשם התיאולוגיה ושנאת ישראל, להכפיש את ספר הספרים; שניהם, נכתב עליהם בכתב העת המשכילי המתון "המגיד", הקימו בגרמניה את "מגדל בבל השני, שראשו בשמים, (ו)ממנו

יילחמו חכמי אשכנז בקדושת התנ"ך העברי ובהשפעת בני שם על העולם". זוהי מלחמה טוטאלית נגד המקרא (ומכאן - נגד היהדות) הפוגעת באחדותו של החומש, בקדמותו, במקוריותו ובבשורה המוסרית שלו. תגובה חריפה יותר טענה כי בעוד שבמזרח אירופה פוגעים פורעים בגופם וברכושם של היהודים, דליטש ותומכיו בגרמניה פוגעים בנכסי הרוח הקדושים שלהם (במקרא). תגובות כאלה לא נבעו רק מהסברה שמדובר בזן של האנטישמיות המודרנית, ואפילו לא רק מן ההפתעה והאכזבה מכך שדברים ברוח זאת נגד המקרא והמוסר הנבואי באים מתוכה של הפרוטסטנטיות הגרמנית הליברלית. הן נבעו גם מכך שדליטש העמיד את האמיתות של תורה משמים ושל ההתגלות לא מול הנחות תיאולוגיות, או פילוסופיות, אלא מול ראיות היסטוריות-פוזיטיוויסטיות; מול העדות של ספרות עתיקה, המוכיחה, לטענתו, שרעיון האל האחד, סיפור מעשה הבריאה והמבול, מוסד השבת, תורת משה (וגם הרבה יסודות אחרים של הדת והתרבות היהודית) נבעו כולם ממקור אשורי-בבלי. המסקנה מכך היתה, כמובן, שהם כולם פרי של יצירה אנושית; ולא זו בלבד - הן לא יצירתו המקורית של הגניוס הישראלי הקדום, אלא של הגניוס האשורי-בבלי.

המעמד החדש שהתנ"ך (ובעיקר הספרות הנבואית) זכה לו במשך המאה התשע-עשרה בקרב החוגים השונים של היהדות המודרנית, עורר אותם להשיב מלחמה שעה הן במישור המדעי והן במישור התיאולוגי והפילוסופי. התגובות לא היו רק אפולוגטיקה; הן היו גם חלק מתהליך הבנייה מחדש של דמות העבר הקדום של עם ישראל ושל דרכי הפרשנות החדשה של דתו ושל תרבותו. טענותיו של דליטש חייבו להעמיד את סמכות האמונה למבחן המדע. מפרספקטיווה היסטורית, חשיבותו של פולמוס "בבל והתנ"ך" נעוצה איפוא בכך שהקדים והטרים פולמוסים דומים שהתנהלו במאה השנים מאז בכל הנוגע למערכת היחסים בין המקרא, ביקורת המקרא והארכיאולוגיה (כאן, מחקר תרבויותיה של מסופוטמיה הקדומה) מצד אחד, ובין האמונה והמסורת, מצד אחר.

התגובות היהודיות בתחילת המאה העשרים הקדימו את הנכונות להשתמש במקורות חוץ-מקראיים כדי להוכיח את המהימנות של הסיפור ההיסטורי המקראי, את קדמות התורה ואת המקוריות של המקרא כיצירה רוחנית-תרבותית. בעצם הן היו ביטוי פומבי ואינטנסיווי מאוד למעמדו של המקרא בחיי הרוח והתרבות של היהודי המודרני, ולערך שניתן לבשורתו המוסרית האוניוורסלית של המקרא, אך גם למקוריות שלו ולמהימנותו של הסיפור ההיסטורי המקראי.

אפשר איפוא לראות בפולמוס הפומבי, שנפתח בתחילת 1902, את ראשיתו של הפולמוס העקרוני הנמשך בתחום זה עד היום.

=====